ئەرشیف

فەسڵی دووەم
بنج بنەڕەتەکانی بەڕێوەبردنی ئەرشیف

ڕۆشنبیری نوێ وەری گێڕاوە

پێشەکی :

پێش ئەوەی باسی بنجو بنەڕەتە تایبەتی یەکانی بەڕێوەبردنی ئەرشیف بکەین ، پێویستە بەکورتی لایەنی وشەو مانا ، وە باسی ئەو پێناساندانە بکەین کە دەربارەی ئەرشیف کراون . وشەی ئەرشیف یۆنانی یەو چاوگەکەی ئەرشیۆن ، ئەرخیۆنەو Archeion بە هەندێ دەستکاری کردنی کەمەوە لە وشەو دەنگدا لە زمانەکانی تردا بلاوبووەتەوەو بەکارهێنراوە ، لە زمانی لاتینی دا ئەرکیڤۆم و Archivum لە ئینگلیزی و لە فەرەنسی دا Archived و لە ئەڵمانیدا (ئەرشیف Archiv) و لە ئیتالیدا Archivo و لە زمانی هۆڵەندیدا Archief بەکاردەهێنرێت . ئەوەی سەیریشە ئەوەیە کە ئیدیۆمەیەکی عەرەبی بۆ ئەم وشەیە لە ئارادانی یە ، هەرچەندە زمانی عەرەبی لە خاکی شارستانیەتەکاندا پەیدا بووە . لە عیراقی کۆندا یەکەم کۆی کۆنینەی دۆستی و بەڵگەنامەی سەر بە شارستانێتی سۆمەر دەرکەوتووە کە لە پەرستگاکانیدا دەپارێزران . لەسەردەمی ئاشوریدا ژمارەی قور بلاوبووەوەو کتێبخانەی (ئاشوری بانیپال) کۆمەڵێك دۆستی و بەڵگەنامەو زانیاری لەسەر دەوڵەتی ئاشوری تێدا بووە .

لە میسری کۆندا ، کۆمەڵێکی ڕێکوپێکی بەڵگەنامە دۆزراونەتەوە کە لە پەرستگا کۆنەکانیدا هەڵگیراون و[1] هەرچەندە عەرەب رژێمی فەرمانڕەواییان زانیوەو دیوانیان داناوە ، بەلام

بەداخەوە ، بەڵگەنامەی ئەسڵیو زانیاری تایبەتیمان لەبارەی ئەم دیوانانەوە دەستنەکەوتووە ، چەند تێکستی هەندێکیان لەدەستنووسەکاندا هەیە وەك (صبح الأعشى)ی قلقشندی . عەرەبی ئەم سەردەمەش لە مەسەلەی ئەرشیڤدا کەمتەرخەمن وەك عەرەبەکانی پێشوو . لە کاتێکدا کە لێکۆڵینەوە ئەرشیڤیەکان لە دەوڵەتە پێشکەوتووەکاندا گەیشتوونەتە ئاستو پلەیەکی بەرز ، لە وڵاتە عەرەبیەکاندا بایەخێکی ئەوتۆیان پێنادرێ .

پەیدابوونی بنەرەتی ئەرشیف لە ئەوروپا لەسەدەی چوارەمو پێنجەمی پێش زاینی بوو . وا زانراوە کە خەڵکی ئەسینا قەواڵە گرنگەکانیان لە پەرستگای میژوون‌دا کە بەدەستخەتی خۆی بووە . هەر لەم پەرستگایەدا هەڵگیراوە . هەروەها دەستنووسی رۆمان نووسەرە بەناوبانگەکانی یۆنانو لیستەی خەڵاتو میدالیاکانی یاریەکانی ئۆلۆمپی[2] لەم پەرستگایەدا پارێزراون .

لە سەدەکانی ناوەراستدا ، دەوری ئەرشیف لە ئەوروپادا تەنیا ئەوە بوو کە قەبالەو ئەو بەڵگەنامانە بپارێزێ کە مافو ئیمتیازی خێزانە دەربەگو پاشاکانیان دەپاراست . بەڵگەنامەکانیش موڵکی دەوڵەت نەبوون ، بەڵکو هی وەزیرو بالیۆزو شابەندەرەکان بوو ، دوای ئەوەی لەسەر کارەکانیان لادەبران[3] .

سەدەی نۆزدەهەم – دوای شۆرشی فەرەنسا – دامەزراندنی خانەی ئەرشیف راپەراندنێکی گەورەی بەخۆیەوە بینی و بەسایەی ئەم شۆرشەوە یەکەم خانەی ئەرشیڤی نەتەوەیی (نیشتمانی) لە سەدەی نوێدا دامەزراو ئۆباڵی ئەستۆی دەوڵەت بەرامبەر بە پاراستنی بەڵگەنامەکان جێگیرو ساغکرایەوە ، بەو شێوەیەی کە کەلەپورێکی نەتەوەییەو کۆکردنەوەی ئەبێ لە جێگایەکدا بێت[4] . شۆرشی فەرەنسا دەرەبەگی لەناوبردو ئەرشێڤەکانی فەرەنسای کرد بە یەك کە ئەوکاتە کە تەنیا لەپاریسدا نزیکەی «٤٠٥» مەڵبەند هەبوو ، ساڵی ١٧٩٠ ئەرشیڤی نەتەوەیی دامەزراو بەم پێیە خانەی بەڵگەنامەکان نەك تەنیا ئەماری بەڵگەنامە داوەرییەکان بوون ، کە جاران وابوو ، بگرە بوون بە مەڵبەندی لێکۆڵینەوە مێژوییەکانو سەرچاوەیەکی گرنگی باسە زانستییەکان[5] .

وە لە فەرەنسادا لە ساڵی ١٧٩٤ مەرسومێك دەرچوو کە بەگوێرەیەوە ماف بە گشت هاوڵاتێك درا کە دەکەوێتە سەر گشت بەڵگەنامەیێکەوە ، بەو پێیەی کەلەلتووری نەتەوایەتیەو هی گەلەو ئەبێ لەرێگای دەوڵەتیشەوە هەڵبگیرێتو بپارێزرێت[5] . وە لەساڵی ١٨٣٨ دا لە ئینگلتەرەدا ، یاسایی رێکخستنی بەڵگەنامە دەرکراو کۆکردنەوەی خرایە ژێر چاودێری یەکێك لە قازیەکان (Master of the Rolls) . وە لەساڵی ١٨٥٨ی زاینیەوە بەردی بناغەی دەزگای گشتی بەڵگەنامە لە لەندەن‌دا دانرا . وە لە ئیتالیادا دەزگای بەڵگەنامە «ئەرشیڤی نەتەوەیی» لە ساڵی (١٨٦١)ەوە دامەزراو ، دوای یەکبوونی ئیتالیاوە ، شاری رۆما بوو بە بارەگای ئەرشیڤی نەتەوەییەوە .

هەر لە جەنگی دووەمی جیهانیەوە ، لێکۆڵینەوەی زانستی هەنگاوی بەرفرەی هاویشتو وای لێهات پێشخستنی پشت بە بەڵگەنامەکانەوە ببەستێت . سەرەنجام بایەخێکی زۆر بە لێکۆڵینەوەی بەڵگەنامەکان دراو دەوڵەتیش لەبەر نرخە مەزنەکەیدا بۆ دەوڵەمەندکردنی کەلتووری بیرو سەرچاوەکانی مێژوو بە موڵکی خۆی دانا[6] زۆر دەوڵەت لە سەدەی بیستەمدا بایەخیان بە دەوری ئەرشیڤی نەتەوەییدا ، وەك رەگەزو بنچینەیێکی گرنگ لە رەگەزەکانی رۆشنبیری نەتەوایەتیداو وەك یەکەمین ئەمباری کەرەستەی لێکۆڵینەوە لە مێژووی نەتەوەییو زانیاری مرۆڤایەتیو کارەکانی بەرێوەبردن لە دیوانەکانی میریەوە ، بگرە هەندێ دەوڵەت پەیرەوی زۆر ووردیان بۆ بەسەرکردنەوەی بەڵگەنامە دانا هەر لە پەیدابوونی یان گەیشتنی بە کارگێری‌ی گشتی تا دەگاتە قۆناخی هەڵگرتنی هەمیشەیی لە دەزگای ئەرشیڤی نەتەوەی یان فەوتاندنی پاش ئەوەی کە لەئاکامی هەڵسەنگاندنی بەڵگەنامەکانەوە ، بێنرخ دادەندرێت .

پێناساندنی ئەرشیف

فەرهەنگی ئۆکسفۆرد وا ئەرشیف دەناسێنێت کەوا ئەو شوێنەیە کەوا بەڵگەی گشتییو باوەرپێکراوە مێژووییەکانی تیا هەڵدەگیرێو دەپارێزرێت . وە هەمان وشەش بە کەرەستەی بەڵگەنامەیی دەوترێت . هەروەهاش بەو دەستەیە یا ئەو بەرێوەبردنە کە بەکارەکانی سەرپەرشتکردنی ئەرشیفەوە هەڵدەستێت . سەرەرای ئەوەی ئەم ناساندنە چەند سیماتێکی تایبەت بە ئەرشیفەوە دەگرێتە خۆیەوە . وەك نرخی بەڵگەنامەکان لەرووی مێژووییو سەرچاوە گشتییەکەی لەهەندێ حاڵەتداو . هەڵگرتنو پاراستنیان . بەڵام مەبەستەکانی پسپۆرە ئەرشیڤیەکان ناهێنێتەوەیەوە . وە ژمارەیێ لە شارەزاو کارزانە ئەرشیڤیەکاندا . لەبواری ئەرشیفەوە هەوڵی دۆزینەوەی

پێناساندنی وایان داوه کە لە شارەزاییەکانیانەوە هەڵقوڵابێت‌و چەند پێناساندنیان داناوە. کە بەگوێرەی شارەزایی هەر یەکێك لەوانەوە. زۆر لەیەکتردا جیاوازن.

سیر هیلری جنکنسون Sir Higlary Jenkinson کۆمەڵەی ئەرشیڤی وا دەناسێنێت کەوا ئەو ئەرشیڤانە یان بەڵگەنامە ئەرشیڤیانەن کە لەکاتی بەجێگەیاندنی هەر کارێکەوە پەیدابووەو بەشێك بووە لەکارەکە خۆی جا لەبەر ئەوەوە لەلایەن بەرپرسیارانی هەمان کارەکانەوە. بۆ گەڕانەوە بۆیان. هەڵگیراوەو پارێزراوە. وە ئەمەش تەنیا لە کارەکانی میرییەوە نیە. بەڵکو ئەبێ کۆمەڵەکانو کەس‌و دەستە نامیرییەکانیشەوە بەڵگەنامە بن.

بەگوێرەی ئەم پێناساندنەوە. جنکنسون وادەبینێ کەوا بەڵگەنامەکان بەشێوەیێکی ئاسایی‌یەوە لە ئاکامی کاروبار هەڵسوڕاندندا کۆدەبنەوە. ئەمەش بەڵگەی کارەکە خۆیەتی‌و بەشێکە لە کارەکاندا[٦]

لەم پێناساندنەدا کە جنکنسون دایناوە (هدسون Hodson) گەیشتە چوار سیماتی کەوا کۆمەڵە بەڵگەنامە ئەرشیڤی‌یەکان‌و بەڵگەنامە عادی‌یەکان لەیەکترەوە جیا دەکاتەوە:

یەکەم: کۆمەڵە ئەرشیڤی‌یەکان بەشێکن لەو بەڕێوەبردنەی کە بەرهەمی کردوونو بریتین لە راستی‌ی چالاکیەکانی دەزگاکەو بەم جۆرە سیمەتی بێ‌لایەنی‌ی (Impartality) دێتە کایەوە.

دووەم: کۆمەڵە ئەرشیڤی‌یەکان بایەخ لە کارەکانی هەڵگرتن‌دا وەردەگرێت. ئەمەش کۆمەڵەی ئەرشیڤی‌ی لە کۆمەڵەی ئەو بەڵگەنامانە کەوا بەرێگای دەستکرد یان نائاسایی‌یەوە کۆ دەکرێتەوە. جیا دەکاتەوە. وە کارەکانی هەڵگرتن‌و پاراستن سیمەتی یاسایی بە کۆمەڵەی ئەرشیڤی‌ی دەدات‌و بە ولایەتی یاسایی (Legal Custody) دەست‌نیشان دەکرێت. رەگەزی پاراستنیش بۆ دیارکردنی بەڵگەنامە ئەرشیڤی‌یەکانەوە پێنزەیێکی گرنگە. بەڵگەنامەی ئەرشیڤی‌ی Archievl document) ئەبێ لەو شوێنەی کە یاسا بۆی دیاری دەکات هەڵبگیرێت‌و بپارێزرێت. ئەگینا لایەنێکی گرنگ لە نرخەکەیدا گوم دەبێت. لێکۆڵەرەکان بایەخ بە مەسەلەی ولایەتی یاسایی دەدەن. وە ئەمەش ئەبێ بەردەوام بێت‌و بەڵگەنامە ئەرشیڤی‌یەکانیش دوور لە چنگی دەست‌پیسەکانەوە بن. جنکنسون دەڵێ. ئەم یاساداریی‌ولایەتی یاسایی ـ یە رەگەزو لایەنێکی بنجی‌یەو بەڵگەنامەی عادی لە بەڵگەنامە ئەرشیڤی‌یەکانەوە جیا دەکاتەوە.

سێیەم: بەڵگەنامە ئەرشیڤی‌یەکان بەشێوەیێکی سروشتی‌یەوە کۆدەکرێنەوە. واتە کۆمەڵەی ئەرشیڤی‌ی بریتی‌یە لەو بەڵگەنامانەی کە لە ئاکامی هەڵسوڕاندنی کارێکەوە دێنەکایەوە. ئەرشیف کۆمەڵێ (مستندات) نیە. وەکو کەرەسەی مۆزەخانەو کتێبی کتێبخانەکانەوە بە رێگاییکی دەستکرد کۆکرابنەوە. بەڵکو بەرێگاییکی سروشتییەوە لە دیوانەکانی میرییەو. بۆ ئەوەی مەبەستی بەڕێوەبردن بگەیەنێ. کۆدەکرێنەوە.

ئەم کۆکردنەوە سروشتیەش پەیوەندی سروشتی لە نێوان بەشەکانی کۆمەڵەکە هێنایەکایەوە. ئەو پەیوەندیەش بنجی گرنگیەکەیەتی‌و بەها زانستی‌یەکەی دەسەنگێنێت. نابێ ئەوەشمان لەیاددا بچێت کەوا لێکۆڵەرەوەکان باسی وا. کە بەر بیری دامەزرێنەرانی‌یەوە ناکەوێت. لەم بەڵگەنامانەدا دەهێنە گۆڕێ[١٠].

چوارەم: هێنانەکایەوەی بەڵگەنامە بەرێگای سروشتی‌یەوە جۆرە یەکگرتن‌و یەکبەشنەوەو زنجیرەداری لەناوەوەو دەرەوەی کۆمەڵەی ئەرشیڤی‌دا دەبەخشێت. نرخی بەڵگەنامەکەش بەم پەیوەندیەوە بەندە. وە بەڵگەنامە بە تەنیا بەرامبەر بە لێکۆڵەرەوەکان رەنگە هیچ نەبێت.

ئەم چوار سیمەتە لەمەر رێگاکانی بەڕێوەبردنی بەڵگەنامە ئەرشیڤی‌یەکانە پاشماوەو کاری راستەوخۆ دەبینن. هەر لەپەیدابوونە سروشتی‌یەکەیەوە رێچکەی بنجی لە رێکخستنی بەڵگەنامەدا هاتە گۆڕێ. زانایانی ئەرشیڤیش تا رادەی پەرستنەوە بایەخیان بە مەسەلەی پاراستنی رێگا کۆنەکاندا دەدا. واتە بەڵگەنامە ئەرشیڤی‌یەکان نابێ بە رێگایێك کە پێچەوانەی رێگا کۆنەکە بێت. نە رێك بخرێ‌و نەرێزیش بکرێت. هەندێکیان لەو کاتەی کە ویستیان بەگوێرەی پەیرەوی کتێبخانەکانەوە رێك‌بخەن. دەرحاڵ هەڵەی ئەم بیرەیان بۆ روون‌بووەوەو. جێ‌بەجێ‌بوونیشی لەرووی زانستییەوە مەحاڵە. سەرەڕای ئەوەی بینیان کە بەڵگەنامەکان سیمەتی یەکگرتن‌و بەیەك‌بەستنەوە گوم دەکەن‌و کەڵکی ئەوە نادات بیرێکی تەواو لەمەر ئەو باسەی کە مەبەست لێکۆڵینەوەیەتی پێك‌بهێنرێت.

بۆ رێکخستنی کۆمەڵەی ئەرشیڤی‌ی بۆ ئاسان‌بوون خستنەشوێن‌خۆی‌و دەرکردنەوەی لەکاتی پێویستدا پێویستی بە پەیرەوێکی راست‌و دروست هەیە. وە کارەکانی هەڵگرتن‌و پاراستنیش پێویست بە ئەمارو شوێنی وا چاك دەکات. بەڵگەنامە لە ئاوی باران‌و جرۆجانەوەرو

شتی ترەوە دوربخاتەوە . سەرەرای زانین و بەهەند هەڵگرتنی پلەی گەرماو شێداری و تیشك لەناوەوەی ئەمارە . وە هەر لە پاراستن و هەڵگرتن دا . بەڵگەنامەی دراوو تێکچووو زێرەگەچراو . بەهۆی نووساندنەوەی بەکاغەزێکی تایبەتەوە یان بەکارهێنانی قوماشی ئاوریشم . گەر هاتوو هەردوو دیوی بەڵگەنامەکە نووسرابوو . پاك بکرێتەوە . وێنەگرتنەوەش جۆرێکە لە پاراستنی بەڵگەنامەو هێنانەکایەوەی یەکێکی تر لەکاتی بزربوونیدا یان نەمانی بەڵگەنامە ئەسڵییەکەدا . هەروەها ئەبێ بەڵگەنامە وێنەگیراوەکان لەجیاتی بەڵگەنامە ئەسڵییەکاندا بەکار بهێنرێن بۆ ئەوەی لەکاتی بەکارهێنانی لەلایەنی خوێنەرەوە بەر گەچران و دڕان نەکەوێت .

زانایانی ئەرشیف لەمەڕ رادەی بایەخدان بەم سیمەتانەوە جیاوازن . هەندێکیان وادەبینن کەوا هەر سیمەی بێلایەنی یە بەڵگەنامە ئەرشیڤی یەکان لە نووسراوەکانی تردا جیا دەکاتەوە . ئەوش بەو بیانۆیەی کەوا بەڵگەنامە ئەرشیڤی یەکان و نووسراوەکان سیمەتی رەسەنی ی هەڵدەگرن . وە ئەبێتە هۆی تێکەڵاوبوون . بە تایبەتی لە نێوان ئەمیندارانی کتێبخانەکان و ئەرشیفیستەکانە . جیاوازی نێوان بەڵگەنامەکان و نووسراوەکانیش روونە . کۆمەڵە ئەرشیڤی یەکان خۆیان لەخۆیاندا نەهاتوونەتە کایەوە . بەلکو بریتین لە هەنگاوو کارو ئەو کردەوانەی کە بەهۆیانەوە دەستکەوتوونەو جێبەجێ کراون . کۆمەڵی ئەرشیڤی ی بەرهەمی کارێکە . جا بەم جۆرە بەڵگەنامە بەڵگەی کارەکە خۆیەتی [11] . وە بەشێکە لەو دەزگایەی بەرهەمی کردووەو مەرجە لێکۆڵەریش نرخە کارگێرییەکەی بزانێ و جگە لە راستیی دا هیچ لەم بەڵگەنامانە لێك نەداتەوە . بەڵگەنامە دەسکەوتی هەوڵ و تەقەڵلای جۆرەها کەسە . جا لەبەر ئەمەوە وەك کەرەسەی خاوە بۆ راستیی و زانیارییەوە . وە بە رێگای سروشتییەوە . بەدرێژایی تێپەڕبوونی کاتەوە کۆدەکرێتەوە . نەك وەك ئەو راستیی و زانیاریانەی کە لە کتێبدا هەن کە بە رێگای ئیرادی و ویستی ی مەبەستداری تاکەکەسییەوە کۆدەکرێنەوەو بەرگۆڕین و لەراستی لادان و دەستکاری کردن دا دەکەون . هەندێکی تر وا دەبینن کەوا بەڵگەنامەکان خۆیان دەستکردی مرۆڤن و نابێ تاکە سیمەتی راستبوونیان بدرێتێ [12] .

هەندێکی تریشیان وا دەبینن . کارەکانی پاراستن رەگەزی بنچیەو بەڵگەنامە عادیش لە بەڵگەنامەی ئەرشیڤییەوە جیا دەکاتەوە . وە هەندێکیان وا مەرج دادەنێن کەوا ئەم بەڵگەنامە پارێزراوانە ئەبێ دروست و رێکخراو بن بۆ ئەوەی کاتی پێویست بەئاسانیەوە بۆ بگەڕێنەوە [13] .

لەمەوە ئەتوانین بەکورتی ئەوە بڵێین کەوا کۆمەڵە ئەرشیڤییەکان بە چەند سیاتی چاك و باش کە لەئاکامی پەیدابوونە سروشتییەکەیەوە وەك بێلایەنی (Impartiality) و راستی ی (Authenticity) پەیوەندی نێوان بەڵگەنامەکان Interreletionship . لە بەڵگەنامەکانی ترەوە جیا دەکرێنەوە .

سەرەنجام ئەم سیاتانە ئەو رێگایەی کە بەڵگەنامەکانی پێ رێك دەخرێن و ئە کارە رەسمی و بەسە ئەکادیمییەکانەوە کەڵکی لێوەردەگیرێت دیاردەکات .

*** لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتی هەیە لەژێر ناوی «ئایا وشەی ئەرشیف عەرەبی یە ؟» لەژمارەی چواری گۆڤاری «الوثائق العربیة» دا کە لقی هەرێمی بەڵگەنامەکانی عەرەب دەری دەکات . بڵاوکراوەتەوە .**

(١) عامر ابراهیم القندیلچي وآخرون . المعلومات الصحفیة وتنظیمها الأرشیف الصحفي . بغداد . ١٩٧٨ ص ١٢ ، ١٤ .

2 – Schellenberg (T.R). Modern Archives. P.4.

٣ محمد أحمد حسین . الوثائق التأریخیة – القاهرة – ١٩٥٤ ص ٢

٤ الدکتور عبد اللطیف ابراهیم/دار الوثائق التأریخیة واهمیتها : البرنامج التدریبي الحادي عشر للمشرفین على اعمال المخطوطات في الجهاز الحکومي طرابلس ١٩٧٣ ص ٣ .

٥ محمد احمد حسین . الوثائق التأریخیة . ص ١٧ .

6 – Schellenberg. (T.R.) Modern Archieves P.11

٧ د. عبد اللطیف ابراهیم . دورة طرابلس (١٩٧٣) ص ٥ .

٨ محمد احمد حسین الوثائق التأریخیة . ص ١١ .

٩ المصدر السابق . ص ١٢ .

١٠ المصدر السابق . ص ١٣ .

11 – Hodson.(T.H.) The Administration of Archives.P.4

12 – Frank B.Evans.The Administisiration of Archieves Areview. The American Archivist. October. 1973.P.541

١٣ د. سلوى علي میلاد . الأرشیف . ماهیة ادارته . ص ٤